

Michael J. Sandel:
Mi igazságos? ... és mi nem?

g/e

Bérelt segítség

2007-ben hat Blackwater-őr tüzet nyitott a tömegre Bagdad egyik terein, és megöltek tizenhét civilt. Az őrök ellen, akik azt állították, hogy először rájuk lőttek, nem indítottak eljárást az iraki törvények alapján, mert az amerikai megszálló hatóságok által a megszállást követően lefektetett szabályok immunitást biztosítottak számukra. Az érintetteket később az amerikai igazságszolgáltatás gyilkosságért vád alá helyezte, az iraki kormány pedig az incidenst követően követelte a Blackwater kivonását az országból.²⁹

Sokan vannak a Kongresszus képviselői és általában a közvélemény tagjai között, akik nem értenek egyet azzal, hogy a háborút olyan nyereség alapján működő vállalatoknak szervezzék ki, mint a Blackwater. A bírálók főleg arra hivatkoznak, hogy ezek a vállalatok nem elszámoltathatók, és felhívják a figyelmet az ilyen cégek által elkövetett visszaélésekre. Néhány évvel a Blackwater-féle lövöldözést megelőzően más cégek által szerződött magánszemélyek másokkal együtt részt vettek abban az incidensben, amelynek során az Abu Ghraib börtön fogvatartottaival szemben visszaéléseket követtek el. Bár az érintett katonákat hadbírótság elé állították, a magáncégek alkalmazottait nem büntették meg.³⁰

Am tételezzük fel, hogy a Kongresszus megszigorítja a magánkézben lévő katonai vállalatok elszámoltathatóságával kapcsolatos szabályozást, és alkalmazottaik magatartását illetően ugyanolyan normákat vezet be, mint az amerikai katonák esetében. Vajon ebben az esetben a tény, hogy magánvállalatok vívják a mi háborúinkat, erkölcsileg kevésbé kifogásolható lesz? Vagy mégiscsak van különbség aközött, hogy a Federal Expressnek fizetünk a postai küldemények kézbesítéséért, vagy a Blackwatert alkalmazzuk, hogy halált hozó tevékenységet folytasson a csatatereken?

Hogy megválaszolhassuk ezt a kérdést, egy korábbiit kell megoldanunk: vajon a katonai szolgálat (sőt talán mindenfajta nemzeti szolgálat) olyan állampolgári kötelesség-e, amelyet mindenkinek teljesítenie kell, vagy egy a nehéz és kockázatos szakmák közül (mint például a szénbányászat vagy a kereskedelmi halászat), amelyeket megfelelően szabályoz a munkaerőpiac? És, hogy ezt megválaszol-

hassuk, egy átfogóbbra is választ kell kapnunk: egy demokratikus társadalom tagjai milyen kötelezettségekkel viseltetnek egymás iránt, és hogyan keletkeznek ezek a kötelezettségek? Az igazságossággal foglalkozó különböző elméletek eltérő válaszokat adnak erre a kérdésre. Könnyebben el fogjuk tudni dönteni, hogy kötelező sorozással biztosítsunk katonákat a hadsereg számára, vagy alkalmazzuk őket, miután a könyv későbbi részében megvizsgáltuk az állampolgári kötelességek alapját és körét. Addig azonban vegyük szemügyre a munkaerőpiac egy másik ellentmondásos alkalmazását.

Terhesség fizetségért

William és Elizabeth Stern értelmiségi házaspár a New Jersey állambeli Tenaflly városban él. A férj biokémikus, az asszony gyermekgyógyász. Gyermekeket szerettek volna, ám nem lehetett nekik, illetve csak úgy, hogy Elizabeth egészsége számára, aki szklerózis multiplexben szenved, ez jelentős kockázattal járt volna. Így kapcsolatba léptek egy megtermékenyítő központtal. A központ hirdetésekben keres olyan „béranyákat”, akik hajlandók kihordani mások gyermekét fizetség ellenében.³¹

A hirdetésre válaszoló asszonyok egyike Mary Beth Whitehead 29 éves kétgyermekes asszony, egy köztisztasági vállalatnál dolgozó férfi felesége volt. 1985 februárjában William Stern és Mary Beth Whitehead szerződést írtak alá, amelynek értelmében Mary Beth hozzájárult, hogy William spermájával mesterségesen megtermékenyítsék, és kihordja a gyermeket, akit születését követően átad Williamnek. Abba is beleegyezett, hogy lemond anyai jogairól, hogy Elizabeth Stern örökbe fogadhassa a gyermeket. William a maga részéről vállalta, hogy Mary Bethnek 10 000 dollárt fizet (amely a gyermek átadásakor esedékes), és megtéríti az orvosi ellátás költségeit is (William további 7500 dollárt fizetett a központnak az üzlet létrehozásáért).

Több mesterséges megtermékenyítési kísérlet után Mary Beth teherbe esett, és 1986 márciusában egy kislánynak adott életet.

Minta példány!

A Stern házaspár a kislányt az örökbefogadásra készülve Melissának nevezte el. Am Mary Beth Whitehead úgy döntött, hogy nem tud megválni a gyermektől, és ezért megtartja. Floridába menekült a kislánnyal, de a házaspár bírósági végzést szerzett, amely arra kötelezte őt, hogy adja át a gyermeket. A floridai rendőrség megtalálta Mary Betht, és a gyermeket átadta a Stern házaspárnak, majd megkezdődött New Jersey-ben a gyermek felügyeletéről szóló per.

Az elsőfokú bíróságnak el kellett döntenie, hogy vajon a szerződés teljesítése kikényszeríthető-e. Ön mit gondol, mi a helyes cselekedet az adott esetben? Az egyszerűség kedvéért hagyjuk a törvényt, és foglalkozzunk az eset erkölcsi aspektusaival. (Történetesen az idő tájt New Jersey államnak nem volt semmilyen törvénye, amely megengedte vagy tiltotta volna a béranyaságra vonatkozó szerződéseket.) William Stern és Mary Beth Whitehead szerződést írtak alá. Erkölcsi szempontból kikényszeríthető-e az ilyen szerződés teljesítése?

A legerősebb érv a szerződés teljesítése mellett, hogy az megkötött, és a megkötött szerződéseket teljesíteni kell. Két felnőtt szabad akaratából önként megállapodott, és a megállapodás mind a két félnek előnyöket biztosított. William Stern megkapja a vele genetikai kapcsolatban álló gyermeket, Mary Beth Whitehead pedig kilenc havi munkáért 10 000 dollárhoz jut.

Am azzal mindenki egyetértett, hogy ez nem volt egy szokványos kereskedelmi tranzakció. Ezért az alábbi két megfontolás egyike alapján az embernek lehetnek kételyei a végrehajtást illetően: először is felvethető, hogy vajon egy asszony, aki egyetértését adta, hogy gyermeket szül, akiről aztán pénzért lemond, vajon teljes mértékben tájékozott volt-e? Vajon képes-e az anya igazán előre elképzelni, hogyan fog akkor érezni, amikor a gyermeket át kell adnia? Ha nem, akkor felhozható, hogy amikor eredetileg beleegyezését adta, anyagi nehézségek hatása alatt állt, és nem rendelkezett elégséges információval arról, milyen is lesz, amikor a gyermeket oda kell adnia. Másodszor, az ember találhat valami kivetnivalót abban, hogy gyermekeket pénzért adnak-vesznek, vagy valaki kibérel egy asszonyt gyermekszülésre, még akkor is, ha mind a két fél szabad beleegyezésén alapul.

Felhozható, hogy az ilyen eljárás a gyermekeket árucikké silányítja, és kizsákmányolja az asszonyokat, mert a terhességet és a gyermekszülést egyszerű pénzkereseti forrásnak tekinti.

Harvey R. Sorkow-t, az első fokon eljáró bírót a Baby M.-ügyben – ahogy később ismertté vált – egyik ellenvetés sem győzte meg.³² Érvényben lévőnek nyilvánította a szerződést, azon az alapon, hogy a megkötött szerződéseket teljesíteni kell. Az üzlet az üzlet, és a gyermeknek életet adó anyának nincs joga megsérteni a szerződést pusztán csak azért, mert meggondolta magát.³³

A bíró mind a két ellenvetéssel foglalkozott. Először is visszautasította az a feltételezést, hogy Mary Beth egyetértése nem volt teljesen önkéntes, valamilyen módon nem volt egészen szabad döntés:

„Egyik félnek sem volt erőfölénye a másikkal szemben. Mind a kettő megkapta, amit akart. A két fél által teljesítendő szolgáltatás árát meghatározták, és a megállapodás megszületett. Egyik sem kényszerítette a másikat. Egyik sem rendelkezett olyan tudással, amelyik a másikat előnytelen helyzetbe hozta volna. Egyiknek sem volt aránytalanul erős alkupozíciója.”³⁴

Másodszor, elutasította azt a feltételezést, hogy a béranyaság a gyermek adásvételét jelenti. A bíró annak a véleményének adott hangot, hogy William Stern, a biológiai apa nem vásárolta az újszülöttet Mary Beth Whiteheadtól, hanem fizetett neki azért a szolgáltatásért, hogy gyermekét kihordja. „Születéskor az apa nem vásárolja a gyermeket. Ez az ő, vele biológiai-genetikai kapcsolatban álló saját gyermeke. Nem veheti meg azt, ami már az övé.”³⁵ A bíró gondolatmenete szerint mivel a gyermek William spermája révén fogant meg, ezért mindenekelőtt az ő gyermeke. Ezért szó sem lehetett a gyermek adásvételéről. A 10 000 dolláros fizetség a szolgáltatásért (kihordás) történt, és nem a produktumért (a gyermek).

Ami pedig azt az állítást illeti, hogy az ilyen szolgáltatás nyújtása egyenértékű a nők kizsákmányolásával, Sorkow bíró ezzel nem értett egyet. A kihordást összehasonlította a fizetős spermabankkal. Mivel a férfiaknak joguk van a spermájukat eladni, a nőknek is meg kell engedni, hogy eladják azt a képességüket, hogy gyermekeket

foganjanak és hordjanak ki: „Ha a férfi eladhatja nemzőképességét, akkor ezt egy nőnek is meg kell engedni.”³⁶ Ellenkező esetben a jog nem biztosítana egyenlő bánásmódot a nők számára.

Mary Beth Whitehead megfellebbezte az ítéletet New Jersey állam Legfelsőbb Bíróságánál. A bíróság egyhangú döntéssel megváltoztatta Sorkow bíró ítéletét, és úgy döntött, hogy a szerződés érvénytelen.³⁷ A bíróság Baby M. felügyeletét William Sternre bízta, mondván, ez szolgálja legjobban a gyermek érdekeit. A szerződéstől függetlenül a bíróság úgy vélte, hogy Sternék jobb szülei lesznek a gyermeknek. Ám a bíróság elismerte Mary Beth Whitehead anyaságát, és felkérte az alacsonyabb szintű bíróságot, hogy állapítsa meg a gyermek láthatásának feltételeit.

Robert Wilentz főbíró, az ügy előadója a Legfelsőbb Bíróságon elutasította a béranyaságot tartalmazó szerződést. Szerinte az nem számított igazán önkéntesnek, és valójában a gyermek adásvételével volt egyenértékű.

Először is a beleegyezés tévedésen alapult. Mary Beth egyetértése, hogy kihordja a gyermeket, és születésekor átadja, nem volt igazán önkéntes, mert nem volt minden információ birtokában:

„A szerződés értelmében a természetes anya már visszavonhatatlanul elkötelezte magát, mielőtt még tisztában lett volna a gyermekkel kialakult kötelékének erősségével. Döntése nem lehet teljes mértékben szabad és tájékoztatáson alapuló, miután nyilvánvalóan bármilyen döntés a gyermek születését megelőzően a legfontosabb tekintetben nem teljes körű információn alapul.”³⁸

Miután a baba megszületik, az anya jobb helyzetben van, hogy informált döntést hozzon. Akkorra azonban már a döntés nem szabad, hiszen „kényszeríti őt a perrel való fenyegetés és a 10 000 dolláros jutalom”.³⁹ Továbbá a pénzhiány okán valószínű, hogy inkább szegény asszonyok „választják” a béranyaságot a tehetősek javára, és nem fordítva. Wilentz bíró szerint ez is megkérdőjelezi az ilyen megállapodások önkéntes jellegét: „Kétkedünk abban, hogy alacsony jövedelmű terméketlen házaspárok magas jövedelmű béranyákat fognak találni.”⁴⁰

Így hát a szerződés érvénytelenítésének egyik indoka, hogy nem teljes mértékben szabad elhatározáson alapuló hozzájárulásból született. Ám Wilentz felhozott egy másik, még alapvetőbb indoklást is:

„Félretéve azt a kérdést, Mary Beth Whitehead mennyire volt pénzszűkében, és mennyire volt tisztában a következményekkel, az a véleményünk: az, hogy beleegyezett vagy sem, nem is igazán lényeges. Egy civilizált társadalomban vannak olyan dolgok, amelyeket nem lehet pénzzel megvenni.”⁴¹

Wilentz szerint a kereskedelmi béranyaság kimeríti a babakereskedelem fogalmát, ami pedig rossz, függetlenül attól, hogy önkéntes-e vagy sem. A főbíró visszautasította azt az állítást, hogy a fizetség a béranya-szolgáltatásért, és nem a gyermekért történt. A szerződés szerint a 10 000 dollár Mary Bethnek a gyermek átadása és a szülői jogokról való lemondása esetén jár.

„Ez a gyermek eladása, de minimálisan a gyermekhez fűződő anyai jogok eladása, amit mindössze csak árnyal az, hogy a vevők egyike az apa. (...) Egy profitálon működő közvetítő segít létrehozni az üzletet. Mindegy, milyen idealizmus motiválta a résztvevők bármelyikét, végső soron a profit motívuma irányítja ezt a tranzakciót.”⁴²

Béranyaszerződések és az igazságosság

Akkor hát kinek volt igaza a Baby M.-esetben: az elsőfokú bíróságnak, amely végrehajtandónak nyilvánította a szerződést, vagy a fellebbviteli bíróságnak, amelyik hatálytalanította azt? E kérdés megválaszolásához meg kell vizsgálnunk a szerződések erkölcsi erejét és azt a két ellenvetést, amelyet a béranyaszerződésekkel kapcsolatban hoztak fel.

A béranyaszerződések érvényessége mellett szóló érvelés az igazságossággal kapcsolatos két elméletre épít, amelyeket idáig megvizsgáltunk: a libertarianizmusra és a haszonelvűségre. A szerződés mellett szóló libertáriánus érv szerint az ilyen szerződés a szabad választást tükrözi; azzal, hogy érvényben lévőnek tekintjük a két egyetértésben lévő felnőtt között létrejött szerződést, tiszteletben tartjuk szabadságukat. A haszonelvű érv a szerződés érvényessége mellett az,

hogy a szerződés előmozdítja az általános jólétet; ha mind a két fél létre akarja hozni az üzletet, feltehetően mind a kettő számára valamikora előnyt vagy boldogságot kell, hogy eredményezzen – egyébként nyilván nem kötnének ilyen megállapodást. Így aztán ha csak nem bizonyítható, hogy az adott üzlet csökkenti valaki más hasznosságát (még hozzá többel, mint amennyivel a szerződő felekét növeli), a kölcsönösen előnyös cseréket – köztük a béranyaszerződéseket – támogatni kell.

És mi a helyzet az ellenvetésekkel. Mennyire meggyőzőek?

1. számú ellenvetés: nem teljes mértékben szabad beleegyezés

Az első ellenvetés, miszerint Mary Beth Whitehead egyetértése nem volt igazán önkéntes, felveti azt a kérdést, hogy milyen körülmények között hoznak az emberek döntéseket. Eszerint igazán szabad választásunk akkor van, ha nem állunk a normálisnál nagyobb nyomás alatt (például pénzhányó okán), és az elvárható mértékben tájékozottak vagyunk az alternatívákat illetően. Hogy pontosan mi tekintendő a normálisnál nagyobb nyomásnak vagy nem elégséges információn alapuló egyetértésnek, vita tárgya. Ám az ilyen érvek célja, hogy kiderítsük mikor tekinthető egy önkéntesnek feltüntetett egyetértés valóban önkéntesnek, és mikor nem. Ez bizony nagy szerepet játszott a Baby M.-esetben, ahogy az önkéntes hadseregről szóló vitákban is.

Eltételezve most a konkrét esettől, érdemes felfigyelnünk arra, hogy ez a vita arról, milyen háttérfeltételek szükségesek ahhoz, hogy egy tényleges beleegyezést valóban annak tarthassunk, valójában rokon az igazságossággal kapcsolatban e könyvben bemutatott megközelítések egyikéhez: arra gondolunk, amely szerint az igazságosság a szabadság tiszteletben tartását jelenti. Eszerint az igazságossághoz az szükséges, hogy tiszteletben tartsuk az emberek döntéseit, akármilyen legyen az, feltéve, hogy ezek nem sértik valaki más jogait. Más elméletek, amelyek az igazságosságot a szabadság tiszteletben tartásával azonosítják, bizonyos megszorító feltételeket is alkalmaznak, amelyek közepette a választásra sor kerül. Ezek az elméletek azt állítják – ahogy Wilentz bíró is a Baby M.-esetben –, hogy valamiféle nyo-

más hatására vagy a kellő információ hiányában hozott döntések nem igazán önkéntesek. Jobban fogjuk tudni ezt a vitát követni, amikor John Rawls filozófiájához érünk: ő a szabadság táborának azon tagja, aki elutasítja az igazságossággal kapcsolatos libertáriánus nézeteket.

2. számú ellenvetés: lealacsonyítás és a magasabb rendű javak

És mi a helyzet a béranyaszerződések kapcsán felhozott másik ellenvetéssel: azzal, amelyik szerint vannak dolgok, amelyeket nem lenne szabad pénzzel megvásárolni (ilyenek például a babák, vagy az asszonyok azon képessége, hogy gyermekeket szülnek)? Konkrétan mi a baj azzal, ha adjuk-vesszük ezeket a dolgokat? A legerőteljesebb válasz az, hogy a babák vagy a terhesség árucikként való kezelése lealacsonyítja őket, tehát nem rendeljük hozzájuk a megfelelő értéket.

Az e válasz alapjául szolgáló megfontolás messzire mutat: az árúk és a társadalmi eljárások megfelelő értékelése nem kizárólag tőlünk függ. Egyes értékelések megfelelőek bizonyos javak és társadalmi eljárások számára. Például az olyan árúk, mint a személyautó vagy a kenyérpirító esetében az értékelés megfelelő módja, hogy használjuk, előállítjuk, netán nyereségért eladjuk őket. De nem lehet minden dolgot úgy kezelni, mintha áru lenne. Helytelen lenne például az embereket pusztán árunak tekinteni, amely adható és vehető. Ez azért van így, mert nem dolgokról van szó, amiket használunk, hanem emberekről, akik méltók a tiszteletünkre. A tiszteletadás és a használat két eltérő módja az értékelésnek.

Elizabeth Anderson kortárs morálfilozófus az érvelésnek ezt a verzióját alkalmazta a béranya vitájában. Gondolatmenete szerint a béranyaszerződések lealacsonyítják a gyermeket és az asszonyok általi gyermekkihordást, mintha ezek árúk lennének.⁴³ A lealacsonyításon azt érti, hogy valamit „egy alacsonyabb értékelési eljárással értékelünk, mint ami az illető dolog számára megfelelő. A dolgokat nem pusztán többre vagy kevesebbre értékeljük, hanem minőségileg magasabb vagy alacsonyabb szinten. Ha szeretünk vagy tisztelünk valakit, az azt jelenti, hogy magasabb szinten értékeljük, mintha használnánk őt. (...) A kereskedelmi célú béranyaság az árunak tekintett

gyermeket lealacsonyítja.”⁴⁴ Az ilyesfajta eljárás a gyermekeket a profitszerzés eszközének tartja, ahelyett hogy azzal a szeretettel venné körül őket, amelyet szeretetre és gondoskodásra méltó személyekként megérdemelnek.

A kereskedelmi célú béranyaság lealacsonyítja a nőket is, mondja Anderson, azáltal, hogy testüket gyárnak tekinti, és azért kapnak fizetséget, hogy ne alakítsanak ki kapcsolatot a gyermekkel, akit világra hoznak. Az ilyen viszony lecseréli „a gyermekkel kapcsolatos eljárásokat irányító szülői normákat gazdasági normákra, amelyek a mindennapos termelést szabályozzák”. Anderson így folytatja: a béranyaszerződés, „mivel azt kívánja a béranyától, hogy nyomjon el bárminemű szülői szeretetet, amit a gyerek iránt érez”, az asszony szülését egyfajta elidegenedett munkává alakítja át.⁴⁵

„A béranyaszerződésben (az anya) hozzájárul ahhoz, hogy ne alakítson ki gyermekével szülő-gyermek kapcsolatot, sőt ezt meg se kísérelje. A szülés elidegenül, mert el kell térítenie attól a végcélától, amit a terhességgel kapcsolatos társadalmi gyakorlat helyesen ösztönöz – az érzelmi kapcsolat kialakításától gyermekével.”⁴⁶

Anderson érvelésének központi eleme az az elgondolás, hogy a dolgok természetüktől fogva különböznek. Ezért hiba lenne minden dolgot – nyereség forrásaként vagy használat eszközeként – azonos módon értékelni. Ha ez az elgondolás helyes, akkor megértjük, hogy miért vannak dolgok, amelyek pénzért nem vehetők meg.

Ez az érvelés a haszonelvűségnek is kesztyűt dob. Ha az igazságosság egyszerűen abban áll, hogy a boldogság többletét a fájdalom felett maximalizáljuk, akkor a dolgok – és az általuk adott boldogság és fájdalom – méréséhez és értékeléséhez egyazon eszköz szükséges. Bentham a hasznosság koncepcióját pontosan ebből a célból alkotta meg. Ám Anderson azt állítja, hogy ha mindent a hasznossággal (vagy pénzzel) mérünk, az lealacsonyítja azokat a javakat és társadalmi gyakorlatokat – mint amilyen a gyermek, a terhesség és a gyermeknevelés –, amelyeket csak magasabb normák szerint lehet megfelelőképpen értékelni.

Ám mik azok a magasabb normák, és honnan tudhatjuk, hogy milyen értékelési eljárások mely javak és társadalmi gyakorlatok esetében alkalmazhatók? E kérdés egyik megközelítése a szabadság eszméjéből indul ki. Mivel az emberek képesek a szabadságra, nem helyes úgy használni őket, mintha tárgyak lennének. Ehelyett méltóságban és tiszteletben kell őket részesíteni. Ez a megközelítés hangsúlyozza a különbséget a személyek (akik tiszteletet érdemelnek) és a szimpla tárgyak (amelyek használhatók) között, és ezt tekinti alapvető vízvázlasztónak az erkölcsösség megítélése szempontjából. E megközelítés legkiválóbb képviselője Immanuel Kant, akivel a következő fejezetben foglalkozunk.

A magasabb normákkal kapcsolatos másik megközelítés abból az eszméből indul ki, hogy a dolgok és a társadalmi gyakorlatok helyes értékelése azoktól a céloktól függ, amelyek elérését az ilyen gyakorlatok szolgálják. Emlékezzünk vissza arra, hogy a béranyaságot elnevezve Anderson azt állítja, hogy „a terhesség társadalmi gyakorlata helyesen segíti elő” bizonyos célok megvalósulását, nevezetesen az anya és gyermeke közötti érzelmi kapcsolat kialakulását. Egy szerződés, amely azt írja elő az anyának, hogy ne alakítson ki ilyen kapcsolatot, lealacsonyító, mert nem teszi lehetővé e cél elérését. A „gyermeknevelés normáját” helyettesíti az „üzleti célú termelés normájával”. Az az elgondolás, hogy a társadalmi gyakorlatok szempontjából megfelelő normákat úgy azonosítjuk be, hogy megpróbáljuk megragadni az adott gyakorlat jellemző célját vagy konklúzióját, Arisztotelész igazságosságelméletének alapját képezi. A későbbiekben megvizsgáljuk az ő megközelítését is.

Amíg nem vizsgáljuk meg ezeket az erkölccsel és igazságossággal foglalkozó elméleteket, igazán nem tudjuk megmondani, hogy milyen javakat és társadalmi gyakorlatokat bízunk a piacra. Ám a béranyasággal kapcsolatos vita, ahogy egyébként az önkéntes hadsereg kapcsán folyó disputa is, ízelítőt ad nekünk abból, hogy mi is forog kockán.

